

HANNAH ARENDT I PORATNA NJEMAČKA

Gilbert Merlio

Sveučilište Sorbona, Pariz

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: rujan 2007.

Sažetak Koristeći korespondenciju Hanne Arendt i Karla Jaspersa autor razmatra dubinu jaza koji je u poratnoj Njemačkoj zbog iskustva s nacionalsocijalizmom nastao između Nijemaca i Židova. U tekstu se pokazuje kako je Hannah Arendt kao Židovka za koju je Njemačka značila jezik, filozofiju i pjesništvo odbila prihvatiti političku sudbinu i poistovjetiti se s političkom sudbinom Njemačke. Autor ističe njezin stav da bi izjasniti se kao Nijemac za nekog Židova značilo da preuzima političku suodgovornost za Njemačku. U prvom dijelu članka autor razmatra spomenutu korespondenciju vezanu uz pitanje njemačke krivnje i povijesni lom do kojeg je dovela nacionalsocijalistička vladavina. U članku se ističe njezino stajalište da je totalna mobilizacija završila u totalnom suučesništvu, gdje je sav njemački narod stavljen u službu "birokratskog masovnog ubijanja" i njezina kritika SR Njemačke kao političke zajednice, čime je režim tako djelotvorno izbrisao razdvajanje krivaca i nevinih da se više nije moglo znati je li netko prikriveni junak ili bivši masovni ubojica. Tek kada su nacisti nekoga objesili, mogli smo znati je li, doista, bio njihov protivnik. U drugom dijelu članka autor navodi njezine stavove o SR Njemačkoj kao političkoj tvorevini, naglašavajući njezinu skepsu prema mogućnosti opstanka te političke zajednice.*

Ključne riječi Hannah Arendt, Karl Jaspers, Židovi, nacionalsocijalizam

Tema se provlači kroz korespondenciju između Hanne Arendt i Karla Jaspersa, osobito nakon rata: smatra li se još Njemicom, ili Židovkom, ili njemačkom Židovkom? Pitanje joj je, opetovano, postavljao Karl Jaspers, koji možda nije bio svjestan

dubine jaza između Nijemaca i Židova nastaloga iskustvom nacionalsocijalizma, egzila, progona, odnosno istrebljenja Židova. Jaspers je veoma idealistički shvaćao "njemačko biće", zastupao je ideju njemačke kulturne nacije koja prelazi granice Carstva: Erazmo Ro-

* Članak je izložen na Znanstvenom skupu "Identität Europas – Europa zwischen Diktatur und Freiheit mit besonderer Berücksichtigung Hannah Arendts" održanom od 17. do 22. rujna 2007. u Dubrovniku (IUC).

terdamski, Spinoza, Rembrandt, Jakob Burckhardt u tome su smislu Nijemci.

Za njega su i njemački Židovi pripadnici te nacije. Ni nakon rata naprosto nije mogao shvatiti da su židovski intelektualci njemačke kulture odbijali taj (djelomični) identitet. Nije htio uvidjeti da je asimilacija toliko propala. Spor o "njemačkome biću" između Jaspersa i Hanne Arendt počeo je još prije 1933. godine, kada je on kod jednoga nacionalističkoga nakladnika (Stalling) objavio spis o svome učitelju Maxu Weberu s podnaslovom *Deutsches Wesen im politischen Denken, im Forschen und Philosophieren*. Arendt je otvoreno izrazila svoje dvojbe o uporabi politički tako opterećenoga pojma. Nije joj bio po volji ni patriotizam, odnosno nacionalizam Maxa Webera, koji je izjavio da bi za obnovu Njemačke sklopio savez i sa živim vragom. Njoj je Njemačka materinski jezik, filozofija i pjesništvo, ali da joj je nemoguće poistovjetiti se s povijesno-političkom sudbinom Njemačke (Arendt/Jaspers, 1985: 52 [1. 1. 1933]). Jaspers se pokušao braniti pomalo nespretno: da je izbor podnaslova bio kompromis s nakladnikom. Da se obratio nacionalističkom nakladniku kako bi dopro do njemačke mladježi i usmjerio njezin idealistički polet na ispravan put, tj. da bi ukazao na humanistički postulat koji se sastoji u tome da se bude Nijemcem. Da je nastojao tu tako često zlorabljenu riječ "njemački" etički ispuniti likom Maxa Webera. On zna da se "obnova starog sjaja Njemačke može dogoditi jedino ujedinjenjem Europe", pri čemu je "vrag sebično filistarstvo Francuza, s čime će se neizbježno morati paktirati" (*ibid.*: 54 [3. 1. 1933]). To je Hannah Arendt još uvijek smatrala previše nacionalnim, ako ne i nacionalističkim. Tada je već počela pi-

sati habilitacijsku radnju o Rahel Varnhagen. "Životna priča jedne njemačke Židovke iz romantizma" i antisemitizam koji se širio uvjerali su je u propast njemačko-židovske simbioze. Ona priznaje Jaspersu da veoma teško nalazi svoj vlastiti identitet između postojećih tradicija asimilacije, cionizma i antisemitizma (*ibid.*: 55 [6. 1. 1933]).

Nakon rata oboje je, hajdelberški profesor, kome je u Trećem Reichu bilo zabranjeno predavati i koji je strahovao za svoju židovsku suprugu, i njegova bivša doktorandica, koja je 1933. godine morala emigrirati, nastavilo korespondenciju. Nije dugo potrajalo dok joj Jaspers nije predložio da objavi članak u časopisu *Die Wandlung*, koji je uređivao zajedno s Dolfom Sternbergerom, Alfredom Weberom i Wernerom Kraussom. Njezin je odgovor bio više nego suzdržan: "Nećete me krivo shvatiti ako Vam kažem da mi nije tako lako surađivati u nekom njemačkom časopisu. Shvatite da sam zacijelo dovoljno nesretna zbog očajne odlučnosti Židova da napuste Europu... Jedno je i meni jasno: ako bi Židovi trebali ostati u Europi, tada to neće moći kao Nijemci ili Francuzi itd., kao da se ništa nije dogodilo. Čini mi se da se nitko od nas ne može vratiti (a pisanje je ipak jedan oblik vraćanja) samo zato što, opet, postoji spremnost da se prizna Židove kao Nijemce ili nešto drugo; već samo ako smo dobrodošli kao Židovi. To znači da bih rado pisala kad bih mogla pisati kao Židovka o nekome aspektu židovskoga pitanja..." (*ibid.*: 68 [29. 1. 1946]). U narednim pismima i u posveti Karlu Jaspersu, koju piše za njemačko izdanje svojih *Sechs Essays*, još će izjaviti da je Treći Reich stvorio nove "realnosti": suučesništvo svih Nijemaca u nacionalističkim zločinima, mržnju Židova pre-

ma Nijemcima. Izjasniti se kao Nijemac za nekoga bi Židova značilo da preuzima političku suodgovornost za Njemačku. Postao je nemogućim dijalog između ta dva naroda nakon civilizacijskoga loma, koji znači nacionalsocijalistička vladavina, on se može nastaviti samo između pojedinaca koji trebaju djelovati kao Noe i sprečavati ljude da očajavaju nad čovječanstvom. Od sada ona više ne može voljeti narode, uključujući i židovski, nego samo prijatelje: “Politički ću govoriti u ime Židova samo ako sam okolnostima prisiljena navesti svoju nacionalnost. Meni je lakše nego Vašoj supruzi jer sam dalje od svih tih stvari i jer se nikada ni spontano ni na inzistiranje nisam osjećala Njemicom. Ono što ostaje jest jezik, a koliko je to važno, zna se zacijelo tek onda kada se više *nolens* nego *volens* govori i piše na drugome jeziku. Zar to nije dovoljno?” (*ibid.*: 106 [17. 12. 1946]).

O njemačkoj krivnji

Vjerojatno zbog te ljubavi prema njemačkome jeziku Hannah Arendt nije se mogla dugo odupirati kušnji da opet objavljuje na svome materinskom jeziku. U tome istom pismu dopušta Jaspersu da u spomenutom časopisu *Die Wandlung* objavi njezin članak “*Organisierte Schuld*”, koji je on pročitao s velikim zanimanjem.¹ Sadržaj sažima ova rečenica: “Totalna je mobilizacija završila u totalnome suučesništvu njemač-

¹ *Die Wandlung*, ur. Dolf Sternberger, uz suradnju Karla Jaspersa, Wenera Kraussa i Alfreda Webera, I: 4. travnja 1946, 333-344. Tekst je najprije objavljen u siječnju 1945. godine u časopisu *Jewish Frontier*. Opet je objavljen u: Arendt, 2000: 26-37. Jaspers upućuje na taj tekst u poglavlju o terorizmu svoga spisa *Schuldfrage*.

koga naroda” (Arendt, 2000: 27). Ideologijom i terorom nacionalsocijalizmu je uspjelo da sav njemački narod stavi u službu “birokratskoga masovnog ubijanja”: “Jezovito je to što je svatko na ovaj ili onaj način prisiljen da zauzme mjesto u tome stroju za ubijanje ako i ne djeluje izravno u logorima za uništavanje” (*ibid.*: 31). I antinaciste je totalitarna diktatura prisilila na prikrivanje svoga protivljenja. Režim je tako djelotvorno izbrisao razdvajanje krivaca i nevinih da se više ne može znati je li riječ o prikrivenome junaku ili bivšem masovnom ubojici: “Tek kada su nacisti nekoga objesili, mogli smo znati je li doista bio njihov protivnik. Drugoga dokaza nema” (*ibid.*: 29).

Ta uime “narodne zajednice” iznuđena identifikacija njemačkoga naroda s nacistima objašnjava govor o kolektivnoj krivnji. Himmlerova se “sotonska genijalnost” sastojala u tome što je u svoj stroj za ubijanje upregao mnoge prosječne Nijemce. On sam nije ništa drugo nego prototip filistra, koji, brinući se kao dobar otac za dobrobit svoje obitelji, tako razlikuje privatni život i zvanje da kao dužnosnik bez oklijevanja može posluživati taj stroj za ubijanje. Ovdje se već naslućuje teza o banalnosti zla. Ubojice su, prema H. Arendt, sasvim normalni ljudi tipa Heinricha Himmlera. Doduše, taj se tip čovjeka susreće osobito u Njemačkoj. Naime ni u jednoj drugoj zapadnoj kulturnoj zemlji republikanske vrline nisu tako malo njegovane kao u ovoj zakašnjeloj naciji. No filistar poput Himmlera međunarodna je pojava, koju je proizveo moderni razvoj prema obespravljenom masovnom čovjeku otuđenom od svijeta. U takvim bi okolnostima postuliranje kolektivne krivnje Nijemaca bilo preokretanje nacističkih rasističkih teo-

rija. Moraju se, uostalom, pozvati na odgovornost i oni u inozemstvu koji su simpatizirali Hitlera ili nisu ništa protiv njega poduzeli.²

Tako je Hannah Arendt eksperimentirala s tim postavkama u raznim člancima neposredno prije ili nakon rata, koje je zatim izložila u svome glavnom djelu o totalitarizmu. Naslov jednog od tih članaka glasi: “*Das ‘deutsche Problem’ ist kein deutsches Problem*” (*ibid.*: 9-25).³ Tu se nalazi rečenica: “Potpuno je apsurdno ako se nacizam hoće objasniti posebnim njemačkim karakterom ili njemačkom tradicijom. Nacizam nije nijedan dio zapadne tradicije, bio on njemački ili ne, katolički ili protestantski, grčki ili rimski... Bilo bi bolje da se shvatila ta opasnost radikalnoga negiranja tradicije, koja je od samoga početka bila najvažnije obilježje nacizma” (*ibid.*: 11-12).⁴ Stručnjaci za “njemački problem” ne uviđaju nihilističku narav i doseg nacionalsocijalističkih zločina i time opasnost od preporoda fašizma. Da je nacizam kao totalitarni režim uvelike neobjašnjiv proizvod europske krize; da se sociološki svodi na slom nacionalne države i europskoga klasnog društva te na nastanak masa lišenih svojih korijena i obespravljenih progonom ili nezaposlenošću. “Birokratsko masovno ubijanje” u logorima za uništavanje predočuje suvišnost čovjeka koja proizlazi iz toga procesa.

² I Jaspers se vraća na taj motiv u poglavlju “Krivnja drugih” u svome spisu *Schuldfrage*.

³ Daljnje bibliografske upute o tome članku, objavljenome u zimu 1945. godine u *Partisan Review*, nalaze se u toj zbirci članaka.

⁴ Nasuprot tome Jaspers je priznao “da se u našoj predaji kao narod nalazi nešto, moćno i prijetee, što predstavlja naše čudoredno kvarenje” (*Schuldfrage*, B, I: 5).

Primjeren odgovor na tu krizu, koja je razaranje europske tradicije, ne može biti razbijanje, komadanje ili obespravljanje Njemačke. Hannah Arendt smatra apsurdnim Morgenthauov plan. Nije ni za restauraciju nacionalnih država, čemu, primjerice, teže vlade u izbjeglištvu. Rješenje bi moglo biti jedino izgradnja europske federacije republikanskih država. Hannah Arendt se pritom poziva na načelo francuskoga pokreta otpora: “libérer et fédérer”. I “njemačko podzemlje” predstavljeno je u toj konstelaciji kao perspektivno.

Ti pogledi, čini se, relativiziraju “njemačku krivnju”. To što su bili “samo” potpomagači jedne europske katastrofe Nijemce ne oslobađa njihove odgovornosti za nacionalsocijalističku prošlost. Konačno, Njemačka je “u manje od šest godina... razorila moralno ustrojstvo zapadnoga svijeta” (*ibid.*: 38). Njegova obnova, omogućivanje nove ljudske politike, novoga zajedničkog svijeta, može izrasti jedino iz obračuna s tim totalitarnim fenomenom koji negira čovječanstvo. Zbog njihove “sveukupne krivnje” ponajprije je Nijemcima naložena kritička obrada nacionalsocijalističke prošlosti. No čini se da to oni žele izbjeći. Hannah Arendt pošla je na svoje prvo putovanje po Njemačkoj krajem studenoga 1949. do početka ožujka 1950. godine kao izvršna direktorica Jewish Cultural Reconstructiona. Bila je zadužena za pronalaženje i inventuru židovskih kulturnih dobara (bibliotekarskih fondova) što su ih nacionalisti pokrali i odvukli. To je putovanje bilo povod mnogim susretima i raspravama, koji su dali građu za *Ein Bericht aus Deutschland. Die Nachwirkungen des Naziregims*.⁵

⁵ Objavljen najprije u časopisu *Commentary* (listopad 1950) pod naslovom “*The After-*

U tome izvještaju, s kojim se Jaspers potpuno suglasio, naglašavaju se, ponajprije, apatija i gubitak realnosti u njemačkome narodu. Većina osoba s kojima je kontaktirala služila se svakakvim ispričama kako bi izbjegla pitanje svoje odgovornosti. Zauzetost obnovom također je postala glavnim sredstvom za obranu od zbilje. U tome autorica vidi posljedicu totalitarizma koji je u Njemačkoj uništio svaku istinitost. Laži totalitarne propagande "obilježile su svijest Nijemaca ponajprije time što su bili uvježbani opažati zbilju ne više kao ukupan zbroj oštih, neizbježnih čimbenika, nego kao konglomerat događaja i parola što se stalno mijenjaju, pri čemu danas može biti istinito ono što je sutra već pogrešno" (*ibid.*: 42). Ta nesposobnost da se razlikuje činjenica i mišljenje, ta proizvoljnost mišljenja, može biti politički – to znači za demokraciju – isto tako pogubna kao nametnuti monopol ideologije u totalitarizmu. Zato su Nijemci odustali od nacističkih doktrina, ne osjećajući potrebu da se s njima obračunaju! Stoga ona zaključuje: "Promatrano politički, današnji su odnosi u Njemačkoj mnogo više tipičan primjer konzekvencija totalitarizma nego demonstracija samoga takozvanog njemačkog problema" (*ibid.*: 63).

Nekoliko godina kasnije, u svome govoru *Von der Menschlichkeit in finsternen Zeiten* u povodu primanja Lesingove nagrade, Hannah Arendt izlaže svoje stajalište. Nemoć "da se naknadno suoči s onim što je bila zbilja moglo bi biti izravno naslijeđe iz unutarnje emigracije" (Arendt, 1999: 35), tj. "organizirane krivnje" i povjerljivosti, što su u totalitarizmu čak i nacisti morali naučiti. Ne može se ovladati prošlošću, kao

math of Nazi Rule: Report of Germany". Njemačka verzija u: Arendt, 2000: 38-69.

što se ona ne može ni opozvati: "Najviše što se može postići jest znati i podnijeti da je bilo tako a ne drukčije, a onda vidjeti i pričekati što će iz toga nastati" (*ibid.*: 36). Nužnu spoznaju može donijeti jedino tragično sjećanje, koje treba pokazati koliko je još čovječnosti moguće u mračnim vremenima i koliko, unatoč svemu, treba ostati privržen svijetu. Podsjećanje na Auschwitz treba, od sada, biti polazište filozofije morala, koja svaku buduću politiku definira kao negaciju nijekanja čovječnosti nastaloga u totalitarizmu.⁶

Njemački narod ne samo da odbija suočiti se s onim što se doista dogodilo, dakle potiskuje svoju nacionalsocijalističku prošlost ili pokušava prebaciti krivnju na druge, primjerice, na okupacijske sile, nego se čini da i ne želi politički djelovati: "Izgleda da su se Nijemci, pošto im je onemogućena vladavina svijetom, zaljubili u nemoć, kao da im je sada, bez obzira na moguće posljedice za njih same, pravo zadovoljstvo razmatrati međunarodne napestosti i neizbježne pogreške vezane uz poslove vlade. Strah od ruske agresije ne vodi nužno k jasnome proameričkom stajalištu, nego često k odlučnoj neutralnosti, kao da bi opredjeljivanje u sukobu bilo isto tako apsurdno kao i opredjeljivanje u potresu" (Arendt, 2000: 40). Gubljenje realnosti i depolitizacija idu dakle ruku pod ruku, te se ponekad stječe dojam da je ta "druga krivnja" Nijemaca u autoričnim očima teža nego ona prva. Da uporabimo jednu kasniju formulaciju Hans-Petera

⁶ "Zato filozofija u srži nije, također, teorija politike, primjerice političkih institucija, nego ostaje filozofijom morala, čija je svrha osiguravanje demokratskoga samorazumijevanja – s obzirom na već nastalo razbijanje" (Von Schilling, 2002: 249).

Schwarza: Nakon opčinjenosti Nijemaca moći čini se da se ona sada – u vrijeme Hladnog rata – boji njihova zaboravljanja moći. Ona će se, upravo tako, žaliti i zbog njihova zaboravljanja krivnje kao i opsjednutosti njome. Jer i jedno i drugo sprečava onu kritičku obradu prošlosti koja bi tek dopustila novi početak. Tako će joj uspjeh dnevnika Anne Frank biti sumnjiv jer svjedoči o nereflektiranome, samo sentimentalnome ophođenju s prošlošću. Svojom nespretnom denacifikacijom (zapadni) saveznici su i u Nijemaca ojačali tendenciju da svoju prošlost eliminiraju laganjem. Nije im uspjelo, kao što se namjeravalo, korektno odrediti hijerarhiju odgovornosti i time kaznu. Većina stanovništva, koja nije htjela priznati barem djelomično poznatu zbilju, odbacila je opće sumnjičenje i ispitivanje kao propagandnu laž. Ona je dovela do “interesne zajednice više ili manje kompromitiranih” (*ibid.*: 49), koja je potala samo na prešućivanje ili čak na laganje. U takvoj zatrovanoj atmosferi gotovo su nemoguća jasna pripisivanja krivnje. Hannah Arendt komentira u jednome kasnijem tekstu: “Svagda sam smatrala oličenjem moralne zbrke što su u poratnoj Njemačkoj oni koji su potpuno nevinu uvjerali jedni druge i cijeli svijet da se osjećaju krivima, a istodobno je samo malo zločinaca bilo spremno pokazati i najmanji trag ka-
janja. Ne postoji nešto kao kolektivna krivnja ili kolektivna nevinost; pojam krivnje ima smisla samo ako se primjenjuje na pojedince” (Arendt, 1989: 81-82).⁷ Teza o kolektivnoj krivnji prikri-

⁷ Taj je tekst 1964. godine emitiralo više radijskih postaja pod naslovom “*Personal Responsibility under Dictatorship*”.

va individualnu odgovornost i vodi u kolektivno opraštanje.

Ako postoji kolektivna krivnja, onda je ona općeljudska, koja već upućuje na “metafizičku krivnju” u Jaspersa: “Već godinama susrećem Nijemce koji izjavljuju da se stide što su Nijemci. Uvijek sam dolazila u napast da im odgovorim kako se stidim biti čovjekom” (Arendt, 2000: 36). Međutim otkriće da ljudi nisu po naravi dobri, nego “da mogu biti i ljudožderi”, ne treba poticati očaj, nego odgovornost. “Jer ideja čovječanstva, očišćena od svake sentimentalnosti, ima politički veoma ozbiljnu konzekvenciju da ćemo, na ovaj ili onaj način, morati preuzeti odgovornost za sve zločine što su ih počinili ljudi, ali i narodi za sve zločine što su ih počinili narodi. Stidjeti se biti čovjekom još je posve individualan i nepolitički izraz tog uvida” (*ibid.*: 37).

Promišljanja H. Arendt o njemačkoj krivnji nisu, vjerojatno, ostala bez utjecaja na Jaspersov spis *Schuldfrage* (1946) nakon objavljivanja njezina članka u časopisu *Die Wandlung*. Taj je spis oštro kritizirao bračni par Blücher-Arendt. Prema Blücheru, Jaspers, koji još uvijek misli previše nacionalno, pokušava, nažalost, spasiti “njemačko biće” (Arendt/Blücher, 1996: 146 i d.).⁸ Doista se u tome spisu još mnogo

⁸ Blücher u svome pismu od 15. 7. 1946. “pokopava” Jaspersov tekst: “Ovo posve etičko brbljanje o čišćenju dovodi Jaspersa do toga da se solidarno uputi u njemačku narodnu zajednicu čak s nacistima umjesto u solidarnost s poniženima. Čini se da želi *to redeem the German people*. Sa skrivačkim naočalama romantičkoga pojma naroda na nosu traži se pravo njemačko biće, koje se od pogrešnoga njemačkog bića, vjerojatno, razlikuje jedino po tome što je, može biti, još

govori o njemačkome biću. Ne samo da Jaspers želi diferencirati razne aspekte njemačke krivnje nego nastoji preuzimanjem krivnje i nužne pokore naći novi zajednički etičko-politički temelj za Njemačku. U pismu Jaspersu od 17. kolovoza 1946. godine Hannah Arendt brani svoga muža i iznosi blažu kritiku: "Gospodin inzistira da preuzimanje odgovornosti mora biti veće od prihvaćanja poraza i konzekvencija u vezi s time". Mora biti povezano s očitovanjem političke volje na adresu žrtava u smislu "da svaki Židov, svejedno gdje je rođen, u svako vrijeme, ako hoće, i to već temeljem svoje židovske nacionalnosti, može postati ravnopravnim građaninom ove Republike, a da time ne prestane biti Židovom".⁹ Realističnije i podrobnije od toga ispravljanja promašene asimilacije autoricu zaokuplja zatvaranje svih zatočeničkih logora za *displaced persons*, osobito za Židove, koje napuštaju Europu: "Practicirano razlikovanje njemačkih nadljudi i židovskih podljudi pretvorilo je i jedne i druge u neljude (Nijemci kao krvnici, Židovi kao žrtve, G. M.). Mi Nijemci izići ćemo iz te neljudske situacije tek

više bez bića." Blücher misli da pričanje o krivnji služi uništavanju odgovornosti. Tako se propušta prilika da se riješi stari njemački građanski rat između građanina (*citoyen*) i barbarina: "Potpuno smo ravnodušni prema unutarnjoj mijeni Nijemca, ona će ga opet dovesti pod vladavinu nepromjenjivoga. Zahtijevamo obrat od kozačkoga na republikanski put, djela solidarnosti s poniženima, preuzimanje odgovornosti za slobodu." Ovdje ne mogu prikazati spor o "njemačkome biću" ili o "njemačkome", koji se provlači kroz cijelu korespondenciju Arendt/Jaspers.

⁹ Što bi po logici H. Arendt bilo ispravljanje promašene asimilacije!

kada pokušamo izvući vas iz vaše. Najvažniji bi praktičan korak bio raspuštanje svih logora" (Arendt/Jaspers, 1985: 90). Zanimljivo je da H. Arendt u tome ulomku govori, naizmjenice, uime Nijemaca i uime Židova. Time želi reći da je sudbina Nijemaca, koji su sada postali narod parija kao Židovi, vezana za sudbinu Židova.

S druge strane, Hannah Arendt teško prihvaća Jaspersovu definiciju nacističke politike kao zločina ("kriminalna krivnja"): "Za te zločine nema više primjerene kazne; nužno je, doduše, objesiti Göringa, ali to je posve neadekvatno. To znači da ova krivnja, nasuprot svakoj kriminalnoj krivnji, prekoračuje i razbija svaki pravni poređak... Isto tako kao ova krivnja neljudska je i krivnja žrtava. Onako nevini kao što su svi skupa bili pred plinskom peći (najodvratniji lihvar nevin je name kao i novorođeno dijete jer nikakav zločin ne može zaslužiti takvu kaznu) ljudi uopće nisu. Ne može se u ljudsko-političkome pogledu ništa učiniti s krivnjom koja je onkraj zločina kao ni s nevinošću koja je onkraj dobrote ili vrline... Jer Nijemci su pritom opterećeni tisućama, ili desecima tisuća, ili stotinama tisuća, koji se više ne mogu primjerenom kazniti u pravnome sustavu, a mi smo Židovi opterećeni milijunima nevinih, temeljem kojih se danas svaki Židov osjeća, takoreći, kao personificirana nevinost. S druge strane, čini mi se da se u onome što Vi nazivate metafizičkom krivnjom nalazi ne samo 'ono bezuvjetno', u čemu se, doista, više ne može priznavati nikakav zemaljski sudac, nego i ona solidarnost koja je (po Clemenceauovim riječima: 'L'affaire d'un seul est l'affaire de tous') politički temelj Republike" (*ibid.*: 90-91).

Da ne bude nesporazuma: na upravo navedenome mjestu opterećenje je dvostruko. Židovi trebaju paziti da se sada, u neku ruku, ne osjećaju metafizički ili politički nevinima. Ni žrtvovanje ne oslobađa od odgovornosti za svijet. H. Arendt će i od Židova zahtijevati “ovladavanje prošlošću”. Prilog je tome u *Eichmann in Jerusalem* njezina kritika ponašanja židovskih vijeća (v. i *ibid.*: 546). Valja napraviti političku vrlinu iz privatnoga stida da se bude čovjekom. U tome se pogledu Jaspersov pojam metafizičke krivnje H. Arendt čini, doduše, točnim, ali upravo previše “metafizičkim”.

U svome odgovoru Jaspers ponajprije ukazuje na stvarno protuslovlje u mišljenju H. Arendt. Ako se zločini nacizma prikazuju tako neizmjerljivima, nastaje opasnost da ih se demonizira te da se odgovorni više ne mogu kazniti: “Čini mi se da se mora, jer je tako doista bilo, stvari vidjeti u njihovoj cijeloj banalnosti, njihovoj posve trijeznoj ništavnosti – bakterije mogu izazvati zaraze koje uništavaju narode, a ipak ostati samo bakterije. S užasom gledam na svaki začetak mita i legende, a sve neodređeno već je takav začetak. U toj stvari nema ni ideje ni bića. Ona se iscrpljuje kao predmet psihologije i sociologije, psihopatologije i pravne znanosti” (*ibid.*: 99). Je li H. Arendt već tada “banalnost” “memorirala” za kasniju uporabu? Ona u svome odgovoru, doduše, prihvaća Jaspersov prigovor, ali inzistira na nečuvenome karakteru nacionalsocijalizma, kojemu je cilj bio “istrijebiti pojam čovjeka” (*ibid.*: 106). Ona vidi “radikalno zlo” u suvišnosti čovjeka, kako je to bjelodano u koncentracijskim logorima.

Eichmannov proces i proces zločincima iz Auschwitza daje, opet, H.

Arendt povod za razmišljanje o krivnji i odgovornosti.¹⁰ Što je u nekoj diktaturi odgovornost “zločinca u sjeni” (Schreibtischtäter)? Je li održiv argument “kotačića u mašineriji”? Smanjuje li banalnost zla odgovornost? Arendt opet naglašava teškoću da se izmjeri krivnja – a time i primjerena pokora (v. Von Schilling, 2002: 241) – u zločinskome režimu koji legalizira nepravdu i čiji je postulat, unatoč svoj moralno-pravnoj tradiciji: “Ubijaj”. U civiliziranome pravosuđu pokora se nalazi u odnosu prema svijesti o krivnji i odgovornosti (pojam neuračunljivosti). Procesi su, naprotiv, pokazali “da ovaj novi tip zločinca, koji je doista *hostis generis humani*, djeluje u uvjetima koji mu gotovo onemogućuju da postane svjestan svojih nedjela” (Arendt, 2005: 165 [izvod iz *Eichmann...*]). Unatoč tome legitimno je pozvati na odgovornost te “nove zločince”. Poslušnost ne može biti isprika.¹¹ Tko je poslušan, pa bilo to i “da spriječi nešto gore”, zapravo podržava režim. Samo tko odbije poslušnost na bilo koji način, pa i bez aktivnoga otpora, ostaje nevin. No procesi zločincima iz Auschwitza otkrili su još viši stupanj kriminalne krivnje, koji graniči sa sadizmom što ga podržava država: “Ono što su ovi procesi razotkrili nije samo komplicirano pitanje osobne odgovornosti, nego otvoreno očitovana kriminalna krivnja; a lica onih koji su činili najbolje što su umjeli, ili, prije bi se reklo, najgore, kako bi izvršavali zlo-

¹⁰ Osim *Eichmann in Jerusalem* vidi u *Nach Auschwitz* tekstove “Was heißt persönliche Verantwortung unter einer Diktatur”, 81-97, te “Der Auschwitz-Prozeß”, 99-136.

¹¹ U svome spisu *Schuldfrage* Jaspers je već napisao: “Nikada ne vrijedi, naprosto, naredba je naredba”.

činačke naredbe, još su se uvijek razlikovala od lica onih koji su u jednome zakonski osiguranom zločinačkom sustavu manje bili poslušni nego što su po svojoj volji postupali sa žrtvama određenim za ubijanje.”¹²

Nakon 1958. godine Hannah Arendt oklijeva hoće li kao “žena”, “Židovka”, “nenjemica, odnosno emigrantica” držati pohvalni govor o Karlu Jaspersu, koji je upravo dobio njemačku književnu mirovnu nagradu. No ona je bila pretjerala u svome odricanju naspram Njemačke. Svome nežidovskom mužu piše 1952. godine, prilikom završetka svoga njemačkoga prijevoda knjige o totalitarizmu: “Ipak je smiješno što postaješ još američkiji od mene, a mene, ipak, stalno iznova mami njemačko područje. Ne mogu drukčije” (Arendt/Blücher, 1996: 320). Dakle nakon nekoliko godina ispunjava želju poštovanoga učitelja i prijatelja: “Čini mi se međutim da mogu obećati da u Vašem duhu neću prestati biti Njemicom; to znači da ništa neću zanijekati, niti Vašu i Heinrichovu Njemačku, niti tradiciju u kojoj sam odrasla, niti jezik na kojemu mislim i na kojemu su napisane meni najdraže pjesme. Neću se ničim zavaravati, ni židovskom ni američkom prošlošću” (Arendt/Jaspers, 1985: 243 [19. 2. 1953]). Može se reći, ona pred svojim američkim studentima uskoro izrasta u pobornicu njemačke kulture. “Iz njihova primjera opet mi je jasno u kakvu je kobnom razmjeru nestao njemački utjecaj, zapravo njemački glas, iz duhovnoga života Zapada. Ovdje su među mladima, tj. među onima koji još nemaju 45 godina, potpuno

nepoznata imena Humboldta, Schlegela, Brentana. Doslovce nikada nisu čuli za njih, a riječ je samo o obrazovanim ljudima” (*ibid.*: 350 [14. 4. 1957]). Jaspers je pak krenuo obratnim putem. Unatoč širokogrudnoj ponudi Hajdelberskoga sveučilišta, koje ga je htjelo zadržati, on se odlučio preuzeti ponuđenu profesuru u Baselu. Tu je, tako reći, otkrio prednosti “nevezanosti za tlo” (premda još uvijek unutar njemačke kulturne nacije!), čega se još u Trećem Reichu tako bojao. On se svagda lakše mirio s rješenjem H. Arendt – biti čovjekom među prijateljima. Njegovo distanciranje od Njemačke olakšano je oštrom kritikom kojoj otada podvrgava Saveznu Republiku.

Kritika Savezne Republike Njemačke

Ta se kritika uvelike nadovezuje na H. Arendt. Ona od samoga početka daje malo izgleda Saveznoj Republici da postane stabilna i bujna demokracija – koju, unatoč postojanju Njemačke Demokratske Republike, bezrezervno poistovjećuje s Njemačkom. Ona se ne žali samo na “nesposobnost Nijemaca da tuguju” (*Mitscherlich*) ili na njihovo “komunikacijsko prešućivanje” (*Lübbe*). Čini joj se da je i u gospodarskome i političkome pogledu Savezna Republika na pogrešnome putu, a sukrivci su za to opet zapadni saveznici. Ponovnim uvođenjem slobodnoga tržišnoga gospodarstva moć je vraćena onim kapitalistima koji su potpomagali Hitlerova poduzeća, a u radničkoj klasi opet se pothranjuje stari strah od “proletarizacije”. Pogođen je i srednji sloj, novčana ga je reforma opet ruinirala; mnogi njegovi akademski obrazovani građani boje se nezaposlenosti. Povrh

¹² *Eichmann in Jerusalem. Ein Bericht von der Banalität des Bösen*, München 1985 (14. izd.), 400 i d.

toga ni federalizacija države nije uspjela. Lokalna politika naginje propadanju u korupciju. Sadašnje stranke, jedine poveznice između federacije i zemalja, "nastavak su stranaka iz prethitlerovskog vremena, dakle onih stranaka koje je Hitler tako začudno lako uništio" (Arendt, 2000: 62). Može biti da ta tmurna slika, na koju je, veoma vjerojatno, utjecao i njezin muž, komunistički disident Blücher, počiva na stvarnim teškoćama početka Savezne Republike. Iz današnje perspektive čini se da joj ipak nedostaje ponešto od političkoga vidovnjaštva.

Nedvojbeno je da Hannah Arendt pripada s Karlom Jaspersom taboru lijevih ili lijevoliberalnih kritičkih intelektualaca, kojima je u Saveznoj Republici nedostajao otvoren i odlučan raskid s nacionalnom prošlašću i koji su u Adenauerovu razdoblju prepoznali vrijeme u kojemu su se država i vlada kolebali između demokracije i fašizma. Zacijelo je postojao nov početak, ali samo u materijalnome smislu. H. Arendt čudi se brzom, marljivoj obnovi. Ona je tužna s obzirom na suprotno stanje u tome pogledu u Francuskoj (Arendt/Blücher, 1996: 288). Još 1958. godine piše svome mužu: "Inače, upravo gospodarsko čudo posvuda, a što se ispod toga događa, nitko ne zna. No nigdje, opet, nije tako jak osjećaj kao ovdje da je sve fasada. Prilično neugodno! Sve je prekriveno smrdljivom restauracijom!" (*ibid.*: 431 [28. 11. 1955]).

Lozinka je pala i ona daje tenor kritici Adenauerova razdoblja H. Arendt. Permanentnost nacionalnoga, ako ne i nacionalističkoga – dakako, ne samo u Njemačkoj – pokazuje se u neuspjesima europskoga procesa ujedinjenja, koji ona pozdravlja nakon, u njezinim očima, definitivnoga propadanja nacio-

nalne države.¹³ Pritom ona kao Amerikanka odlučno bira svoj tabor. Boji se da će se Savezna Republika u vanjskoj politici opet nadovezati na tradicijsku politiku ravnoteže između Istoka i Zapada: "Zemlja srlja, čini mi se u novi Rapallo, a nitko to, zapravo, ne želi. Fasada postaje tako filistarska da stalno tiho pjevušim: 'Pletenica (perčin) mu visi pozadi'" (*ibid.*). Taj strah od promjene kursa vanjske politike Savezne Republike biva zatim potican stvaranjem "degolističkoga tabora", koji pod vodstvom Franza Josefa Strauša zahtijeva za Saveznu Republiku "ravnopravno" (atomska) naoružanje.

F. J. Strauß njoj je pravi primjer kontinuiteta dominantnoga nacionalističkoga mentaliteta u Njemačkoj. Crna predviđanja H. Arendt oslanjaju se na druge, doista zabrinjavajuće pojave: izborni uspjesi NPD-a (Nacionaldemokratske stranke Njemačke), nacionalno-revanšistički zahtjevi Saveza prognanih Nijemaca i, ponajprije, nedostatna smjena elita, odnosno ponovno postavljanje bivših nacista na odgovorne položaje (Globke, Oberländer, Kiesinger itd.). Već u svojim prvim člancima u *Die Wandlung* izrazila je žaljenje što se izraziti protivnici nacista potiskuju u javnim službama u korist više ili manje opterećenih osoba. Kao i Jaspers, misli da bi "sve izgledalo tako drugačije" da je došlo na vlast, otprilike, 100.000 Nijemaca nekontaminiranih nacizmom (Arendt/Jaspers, 1985: 554 [9. 8. 1963]). U svojoj knjizi o Eichmannu posumnjala je u moralno-humanističke motivacije urote od 20. srpnja 1944. godine, koju je Savezna Republika rado htjela uzvisiti

¹³ Tako, primjerice, pri propadanju Europske obrambene zajednice, v. Arendt/Blücher, 1996: 287-288 (13. 6. 1952).

u svoj mit utemeljenja. O tome raspravlja u korespondenciji s Jaspersom. On tvrdi da barem socijalisti među urotnicima nisu djelovali iz nacionalnih interesa. Također brani Treschkowa i priznaje veličinu žrtvovanja života. Ona ipak ustrajava na svome stajalištu. Ti su ljudi možda u nekim slučajevima djelovali humano, ali politički su ostali nacionalisti, a ne principijelni antinacisti: “Ono što mislim jest da je svatko tko je politički nastupao, pa i ako je bio protiv nacizma te ako je potajno pripremao atentat, riječju i djelom bio njime zaražen” (*ibid.*). Nekoliko godina kasnije, u povodu izvođenja kazališnoga komada Wolfganga Graetza *Die Verschwörung*, Jaspers se približava stajalištu H. Arendt: “Samo se ovo može reći, da je, izuzevši Juliusa Lebera (i, dakako, divnih sestre i brata Scholl već 1942/1943. godine, koji ne pripadaju ovamo), svaki od ovih boraca otpora ostao zbrkan i nije dospio do jasnoga ili-ili. Politički je kobno poštovanje urotnika, osim onih nekoliko izuzetaka. Ono je samo u nacionalističkoj tradiciji i nastavlja je” (*ibid.*: 634 [29. 5. 1965]). Dakle ni ti ljudi ne bi bili pogodni za novu njemačku elitu.

Strah od ponovnoga oživljavanja nacionalizma u Njemačkoj nedvojbeno navodi Jaspersa i H. Arendt na nepravедnost i pogrešne sudove o realnome razvoju Savezne Republike, pri čemu se rukovode više etikom uvjerenja nego etikom odgovornosti. Nije pretjerano kada Golo Mann oštro kritizira knjigu o Eichmannu i osobito stajalište H. Arendt o konzervativnome otporu, što će prouzročiti raskid s njegovim učiteljem Jaspersom (Mann, 1946: 190-199).¹⁴ Do niza prosudbi strastvenu

¹⁴ Navodimo dvije rečenice iz toga žestokog napada: “Njzino karakteriziranje njemač-

H. Arendt dovodi najcrnji pesimizam (prilikom izgradnje Berlinskoga zida 1961. godine smatra da je Berlin izgubljen! [Arendt/Jaspers, 1985: 494 (1. 9. 1961)]) ili afekt (Adenauera ne može podnijeti!). Stalno iznova boji se da bi Bonn mogao postati drugim Weimarirom, što rađa nenijansirane tvrdnje, o kojima bi barem valjalo raspravljati, da je zapadnonjemački ustav gotovo samo kopija vajmarskoga (Arendt, 2000: 66); da blage presude sudova nacionalsocijalističkim zločincima podsjećaju na kazne koje su u Weimarskoj Republici izricane za ubojstva naručena od tajnih sudova (feme). Uostalom, čini se da se Jaspers i Arendt međusobno potiču na radikalnu kritiku Savezne Republike (utjecaj Heinricha Blüchera ne smije se, kao što je već rečeno, u tome pogledu podcijeniti!). Rijetka su neslaganja među njima. Kada Jaspers u povodu afere oko tjednika *Der Spiegel* sve sudionike baca u isti koš (“susreću se korumpirane novine, korumpirane stranke i vladine ustanove”) (Arendt/Jaspers, 1985: 527 [2. 12. 1962]), H. Arendt odgovara: “Korumpirane novine – je li to utvrđeno? Nedvojbeno je to, neke vrste, list skandalā, ali bio je ipak i jedino glasilo koje je bezobzirno kritiziralo te otkrivalo korupcijske skandale (gospodin Strauß itd.)” (*ibid.*: 528 [13. 12. 1962]). Međutim uglavnom su potpuno suglasni.

Prozapadno stajalište H. Arendt s vremenom se, čini se, mijenjalo. Ona 1959. godine najoštrije osuđuje Adenauerovo odbijanje sovjetske mirovne ponude, koja je uključivala ponovno

koga otpora sadrži najsablažnjivije klevete koje su ikada rečene o tome pokretu”; “... to se može označiti jedino kao ruganje američkoga neznanja”.

ujedinjenje i neutralnost.¹⁵ Malo kasnije oduševljeno se slaže s Jaspersovim tezama u njegovu djelu *Freiheit und Wiedervereinigung* (1960): “Izvršno! Izvršno i u, očito, provokantnome obliku jer je samo tako: nije bitno ponovno ujedinjenje, bitna je sloboda, koja se može shvatiti kao ono što jest, naime principijelna alternativa.” Da se samoodređenje naroda odnosi na oblik države i ne uključuje, bezuvjetno, nacionalno samoodređenje, koje bi, dakako, imalo vanjskopolitičke posljedice. Sada joj se čini oportunom neutralnost Njemačke, “jer ne držim mnogo do NATO-a *à la longue*”. Jer to ne bi ometalo europsku integraciju. U svakome slučaju, Jaspersovo je stajalište “najjači udarac koji je dosada nanesen njemačkome nacionalizmu” (*ibid.*: 434 [22. 8. 1960]). Samo njegovi prijedlozi mogli bi voditi k popuštanju napetosti svjetske situacije i rješenju njemačkoga pitanja. “Iz perspektive Njemačke postoje samo dvije stvari koje bi bile važne – prihvatiti Vaše stajalište o dvjema njemačkim državama i priznati granicu na Odri i Nisi. Tada bi se opet sve pokrenulo te bi se moglo, posve drugačije, govoriti i o Berlinu” (*ibid.*: 476 [9. 6. 1961]). Istočna politika Willyja Brandta doista će, nešto kasnije, poći tim putem.

Kasnije se Hannah Arendt posve priključuje analizama Karla Jaspersa u njegovoj polemici *Wohin treibt die Bundesrepublik* (1965), u kojoj autor razmatra politički položaj Savezne Republike te govori o kontroverznim problemima kao što su zastara nacionalsocijalističkih zločina, zakoni o izvanrednome

stanju i strukturna promjena u stranačku oligarhiju. Knjigu je pročitala s najvećim oduševljenjem: “To je najhrabrija knjiga koju je ikada napisao neki Nijemac. Svakako je to divna knjiga, ujedno i smiona i pravedna” (*ibid.*: 674 [21. 5. 1966]). Ona se zalaže da se knjiga objavi i u Americi te piše predgovor za američke čitatelje, naglašavajući alarmantnu funkciju Jaspersova spisa: “Bonn, doduše, nije Weimar, ali procesi raspadanja u bonskoj vladi pokazuju crte upadljivo slične onima posljednjih mjeseci Weimarske Republike” (Arendt, 2000: 66). U ovome, tek 1967. godine redigiranome predgovoru, ona u formiranju velike koalicije vidi potvrdu Jaspersovih pogleda: “Velika koalicija, nastala međusobnim dobrohotnim tapšanjem političara po ramenu, a i u zemlji i u inozemstvu pozdravljena gotovo samo pljeskom, zapravo je groteskan prijelaz iz dvostranačkoga sustava u nov oblik vladanja, jednu vrstu dvostranačke diktature ili, Jaspersovim riječima, u ‘diktaturu političara’” (*ibid.*: 67). Neposredno prije toga priopćila mu je svoju oduševljenu suglasnost: “Koliko si bio u pravu! Imam osjećaj da su Nijemci pronašli, provizorno, novi oblik države – dvostranačku diktaturu. Ono što slijedi prilično je jasno. Obje će se stranke temeljito svađati iza zatvorenih vrata: socijaldemokrati – koji su svojom velikom mudrošću zaključili da uđu u vladu pa što god bude – kada zemlja dospije u krizu, izgubit će sljedeće izbore pa ćemo tada doživjeti, na ovaj ili onaj način, zacijelo gospodina Strauša kao spasioca u nevolji” (Arendt/Jaspers, 1985: 698 [12. 12. 1966]).

Već je početkom 1966. godine H. Arendt čestitala Karlu Jaspersu na radikalnosti njegove kritike: “Veoma se radujem tvojoj ‘bezobzirnosti’ glede Sa-

¹⁵ Kaže da se Adenauerovo držanje uopće ne može kvalificirati (Arendt/Jaspers, 1985: 407).

vezne Republike, premda uviđam da bi, u ovome trenutku, mogao imati strašnih neprilika. Tako sam uvjere- na u privremenost ove tvorevine i u Adenauerove nepopravljive pogreške da mi je laknulo što si zauzeo tako ja- sno stajalište” (*ibid.*: 656 [16. 1. 1966]). Ako se osvrnemo na to danas, mogu se smatrati pomalo smiješnima ta zlogu- ka proricanja, koja je povijest sva opo- vrgla. No nikada se ne smije zaboravi- ti da nisu nastajala zbog mržnje prema demokraciji, nego zbog brige za nju. U svome predgovoru engleskome izda- nju te knjige (*The future of Germany*) H. Arendt kritizirala je samodopadnost Nijemaca, koji ne žele uvidjeti nedo- statke svoje demokracije i svoje demo- kratizacije. Pretjerana kritika nosi sa sobom, dakako, opasnost da se uz do- bro učini i zlo. No, s druge strane, de- mokracija ne može živjeti bez kritike. Odjek na koji su naišli spisi Karla Jas- persa u Njemačkoj pokazuje da je služ- bena samodopadnost prekrila pravi ne- mir u – intelektualnoj – javnosti.

Da Hannah Arendt još potpuno ne očajava u pogledu Njemačke, pokazuje njezino odbacivanje teze da su nacio- nalizam i nacionalsocijalizam izrodi nacionalnoga karaktera. Štoviše, pri- tom je riječ, kako ona objašnjava, “o ti- pičnim i opetovanim uzorcima od vre- mena Bismarckova osnivanja Reicha” (Arendt, 2000: 67). Ono što joj na kraju šezdesetih godina ulijeva nadu jesu raz- govori s jednom skupinom studenata Minhenskoga sveučilišta koji se protiv- većini “studentskih staleških udruga”.

Tu ona konstatira generacijski raskid: “Generacijski je raskid strašan. Oni ne mogu razgovarati sa svojim očevima jer znaju koliko su duboko ovi bili umi- ješani u nacizam. Neki su od njih bili na studiju u Americi i posve im je laknulo što sam drugima mogla, koliko-toliko, objasniti kako se u Americi raspravlja o politici” (Arendt/Blücher, 1996: 544 [28. 5. 1961]). Ona polaže veliku nadu u taj “drugi naraštaj nevinih”, koji “se ne boji otvoreno progovoriti” i povlači za sobom četrdesetogodišnjake: “Danas se isplati obratiti se još jednom ovome na- rodu; doduše, nacionalistička su struja- nja mnogo gora i agresivnija nego prije samo nekoliko godina, ali – a to je je- dino presudno – danas postoji većina koja je doista u redu, s kojom se može razgovarati. Ti kažeš, oni tihi u zemlji, da, takvih ima svagda, i to nije politički dovoljno. No tihi počinju pomalo pra- viti buku” (Arendt/Jaspers, 1985: 623 [14. 3. 1965]).

Doista: tihi u zemlji postali su 1968. godine u zapadnim zemljama posve glasni. Hannah Arendt isprva je po- zdravila studentsku pobunu. Danielu Cohn-Benditu, sinu svojih prijatelja, poslala je čestitke u Francusku i po- nudila mu svoju financijsku pomoć. Ta pobuna za nju znači jedan od onih no- vih početaka o kojima je snatrla. Kada su studenti postali nasilni te sveučilišta, ona mjesta traženja i njegovanja istine, htjeli vratiti “narodu”, distancirala se i počela pisati svoj spis o nasilju (*On violence*). No to je jedno drugo, širo- ko polje.

*S njemačkoga preveo
Tomislav Martinović*

LITERATURA

- Arendt, H. (1989) Was heißt persönliche Verantwortung unter einer Diktatur, u: *Nach Auschwitz, Essays und Kommentare 1*, Tiamat Berlin.
- Arendt, H. (1999) *Rede am 28. September 1959 bei der Entgegennahme des Lessing-Preises der Freien und Hansestadt Hamburg. Mit einem Essay von Ingeborg Nordmann*, Hamburg.
- Arendt, H. (2000) *In der Gegenwart. Übungen im politischen Denken II*, ur. Ursula Ludz, München.
- Arendt, H. (2005) *Denken ohne Geländer*, München.
- Arendt, H. / Blücher, H. (1996) *Briefe 1936-1968*, München.
- Arendt, H. / Jaspers, K. (1985) *Briefwechsel (1926-1969)*, ur. Lotte Köhler i Hans Saner, München-Zürich.
- Mann, G. (1946) Der verdrehte Eichmann, u: *Die Kontroverse. Hannah Arendts Eichmann und die Juden*, München.
- Von Schilling, K. (2002) *Scheitern an der Vergangenheit*, Berlin-Beč.

Hannah Arendt and Post-War Germany

SUMMARY Using the correspondence between Hannah Arendt and Karl Jaspers, the author examines the depth of the gap that arose between Germans and Jews in post-war Germany because of its experience with National-Socialism. The text demonstrates how Hannah Arendt, as a Jew, for whom Germany meant a language, philosophy and poetry, refused to accept Germany's political destiny and to identify with it. The author highlights Arendt's view that, for a Jew, to declare oneself a German would mean assuming joint political responsibility for Germany. In the first section of the paper, the author examines the correspondence concerned with the issue of German guilt and the historical breakdown caused by the National-Socialist government. The paper points to her view that total mobilisation ended up as total complicity, where the entire German nation was put in the service of "bureaucratic mass murder", and to her critique against the Federal Republic of Germany as a polity, whose regime erased any distinction between the guilty and the innocent so effectively that it became impossible to tell if someone was a veiled hero or a former mass murderer. Only when the Nazis hanged someone could we tell that he or she was, in fact, their opponent. The second section of the paper cites Arendt's views on the Federal Republic of Germany as a political entity, emphasizing her scepticism over the possibility of survival of this polity.

KEYWORDS Hannah Arendt, Karl Jaspers, Jews, National-Socialism